

MTA - SZTE - ELTE
HISTORY OF GLOBALIZATION
RESEARCH GROUP

3

HistGlob

WORKING PAPER

KALMÁR MELINDA

Globalizációpercepciók

Szovjet típusú modellek és a „technológiai racionalitás”

2021

HistGlob

WORKING PAPER

Az MTA-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport kiadványa

Szerkesztők: Nagy Péter, Simonkay Márton és Tomka Béla

HU ISSN 2732-172X

Kiadó: SZTE Jelenkortörténeti Tanszék

H-6726 Szeged, Egyetem utca 2.

jelenkor.bibl.u-szeged.hu

E-mail: toriroda@hist.u-szeged.hu

Telefon: +36 62 544 464

Felelős kiadó: Tomka Béla

A forrás megadásával idézhető, másolható és terjeszthető.

A kiadvány javasolt idézési módja:

Kalmár Melinda: *Globalizációpercepciók. Szovjet típusú modellek és a „technológiai racionalitás”*. (HistGlob Working Paper, 3.) Szeged: MTA-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport, 2021. 3–30.

globtort.bibl.u-szeged.hu

MTA-SZTE-ELTE
HISTORY OF GLOBALIZATION
RESEARCH GROUP

KALMÁR MELINDA

Globalizációpercepciók

Szovjet típusú modellek és a „technológiai racionalitás”*

Összefoglaló

Egyes 19. századi teóriák lényegi pontokon jósolták meg a modern globalizációként leírt folyamatokat, anélkül, hogy a mai globalizációértelmezés szókincsét használták volna. Kiemelték az amerikai *technológiai modernizáció* és a *demokratikus formációs kihívás* elkerülhetetlen hatását a világ más részeire és általában a világpiacra, jelezték az *integrációs trendek* valószínűségét is. A Kelet a nyugati epicentrumú globalizációra alternatív elképzeléseket fogalmazott meg, ám a prototípusnak tekinthető feltartóztató-felzárkóztató szovjet modellnek hamarosan kialakultak a maga lokális változatai, sőt riválisai; azaz kirajzolódtak a globalizáció-alternatívítások elkülönülő körei is. Mindeközben világossá vált, hogy a nyugati globalizációs epicentrumok impulzusaira ezek a rendszerek nemcsak reaktívan és asszimilálódóan tudnak válaszolni, hanem aktívan alakítják, illetve *eltéríthetik* a globális folyamatokat, s a *viszonthatások* eredményeként bonyolult globális összefüggérendszer formálódik, amelynek modellezése nehezebb, mint egy lineáris ívű teleológiaiában elgondolt globalizációs trend leírása.

Kulcsszavak

globalizációfeltartóztatás, alternatív globalizációs kísérletek, globalizáció és politikai formáció, kelet-nyugati technológiai verseny, Kelet-Közép-Európa, féligáteresztő régió, kelet-nyugati viszonthatások rendszere

* A tanulmány az MTA-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült (a projekt száma: 0322107).

A globalizációs folyamatok meghatározásának legnehezebb mozzanatai azok, amelyek az automatikus determinizmusok és az emberi szándékok szétválogatására törekszenek. Az elemzések általában megegyeznek abban, hogy a globális folyamatok céljait vagy eredményeiket tekintve univerzális jellegűek, s általában az sem jelent gondot, amikor tárgyi vagy intézményi terjedések rekonstruálásáról van szó. Akkor viszont az elemzések gyakran szövevényes összefüggésekbe keverednek, amikor a kiindulópont maga a *percepció kérdés*: azaz a globalizációs folyamatok érdekek mentén húzódó politikai-ideológiai percepciói, amelyeknek ugyanakkor nemcsak elméleti, de nagyon is tartós gyakorlati hatásai vannak, alapvetően befolyásolhatják a létező és még formálódó politikai formációk tulajdonságait.

A szovjet típusú modellt, de részben a posztszovjet formákat is vizsgálhatjuk úgy, mint amelyeknek lényegi eleme a globalizáció folyamatos interpretációja, percepciója; mondhatni, a szovjet típusú modell a globalizálódó világ alternatív percepciójára tett kísérlet volt, több-kevesebb sikerrel.

Modern univerzáló világok

Az univerzalizáló (egyetemesen kiterjesztő) igényű rendszerek történetének sajátos szakasza a 20. század, amelynek második felére kialakult egy korábban nem létező erejű – nyugat-keleti, kétpólusú – szuperhatalmi konstrukció. Ennek alapvető jellemzője volt, hogy a fegyverkezés adott technikai szintjén mindkét fél rendkívül rövid idő alatt lényegében megsemmisíthette a másikat. A szuperhatalmi egyensúly közvetlenül vagy közvetve olyannyira befolyásolni tudta a világ szinte minden más térségének politikai létformáit, hogy ebben a periódusban a két nagy tömbön kívüli szereplők összességét egyszerűen csak harmadik világnak nevezték. A globális térkép politikai értelemben ezzel látszólag leegyszerűsödött, noha a tömbökön kívüli világ nagyon is sokszínű maradt. Mégis mindkét versengő rendszer azt feltételezte, hogy a külső világrészek csatlakozása valamelyik blokkhoz csak idő kérdése, ezért a folyamat gyorsítására, katalizálására időnként proxy (nem európai hadszíntereken folytatott) háborúkkal is igyekeztek rásegíteni.

Az univerzalizáló igényekkel fellépő világok egymást feltételező együttállása jó ideig tartósnak, akár (több) évszázados konstrukciónak tűnt. Ennek ellenére a globális léptékű szuperhatalmi koordinátarendszer történetének sajátossága lett az is, hogy a két szembenálló (rész)univerzum közül az egyik még ugyanebben a században megszűnt, vagy legalábbis megszűnni látszott. A globális politikai szerkezetben beállt radikális változás újragondolásra készítette a (világ)politikai rendszerek elemzőit a civilizációs univerzálódás (egységesülés) valószínűségeit illetően. Ismét előkerült az az alapvető weberi-marxi kérdés,¹ hogy valóban meghatározza-e a rendszerek fő jellemzőit a technikai racionalitás (a legtágabb értelemben vett technológiai fejlődés), s lehetséges-e, hogy ez globálisan is elkerülhetetlenül univerzálja (működésükben hasonítja) a politikai formációk működését. Azaz feltételezhető-e, hogy *a politikai formáció mint olyan a globalizáció egyik determinált terméke, jelensége.*

A válaszkereső teóriák közül kiemelkedően figyelemkeltő volt két lényegében ellentétes állítás. A hidegháborús konstelláció megszűntével Francis Fukuyama úgy vélte: a szovjet típusú formáció erejének kifulladására szükségesszerű volt, mert a globalizációs tendenciák összessége döntően a nyugati modellnek kedvez, mivel lényegét tekintve inkább azzal harmonizál, s ez azt is jelenti, hogy a nyugati univerzáló törekvések és a globalizáció nincsenek kibékíthetetlen ellentétben egymással, sőt.² A nyugati formáció jellemzőinek terjedése tehát ebben az új szakaszban ismét csak idő kérdése.

¹ A „neoweberiánus” nézet hangsúlyozta a „technológiai racionalitást”, a „technikai imperatívuszt”, amely a társadalmi élet szükségszerű technikai racionalizálásával felülírja az elméleteket, eszméket, ideológiákat, hiteket. Függetlenül a kultúráktól, ideológiáktól, politikai rendszerektől – végső soron minden modernizálódó ipari társadalmat azonos irányokba terel, ezért átalakítja a szovjet típusú rendszerek működését is. Max Weber: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.

² Francis Fukuyama: *A történelem vége és az utolsó ember.* Budapest: Európa Kiadó, 1994.

Samuel Huntington perspektívaértelmezése azonban kevésbé volt optimista.³ Ő úgy vélte, a szovjetrendszer bukása és a hidegháborús konstelláció felszámolódása még egyáltalán nem igazolja a szoros összefüggést a globalizáció szerteágazó jelenségei és a nyugati univerzalizáló és univerzáló potenciál között. Szerinte a globalizációs tendenciák nem *a priori* kapcsolódnak össze a nyugati civilizációs mozgatókkal, a globalizációs hullámoknak is lehet számos eltérő értelmezése, alkalmazása, eltérítése és hatása a világ népességcsoportjainak életmódjára, jövőképre, politikai rendszerére, illetve szövetségi viszonyaira nézve.

A globalizálódás jóslása, tételezése

A Huntington által felvetett sajátos elterelésekre, interpretációs különbségekre egyes teoretikusok már a 19. századtól kezdtek világosan utalni, noha nem használták még a globalizációértelmező teóriák mai szókincsét. Azt azonban már ekkor is feltételezték, hogy a nyugati modellnek szükségszerűen lesz alternatívája.

A nagy hatású marxi-engelsi modernizációértelmezés jelentősége és sajátossága éppen az, hogy egyfelől feltartóztathatatlan globális tendenciákról beszélt, másfelől ezek szükségszerű regionális, lokális percepcióiról. Erre a dinamikus kritikai teóriára később nem csekély mértékben építettek a jobb és baloldali autoriter rendszerek egyaránt, de kiindulópontja ma is nem kevés elméleti kritikus globalizációinterpretációnak. Max Weber nyomán ugyanis Marx azt feltételezte, hogy a technika, és tágabb értelemben a technológia jelentősen meghatározza a történelem egész menetét, de a bonyolultabb modern rendszerek megszervezését leginkább.⁴ Marxhoz hasonlóan Engels is hangsúlyozta, hogy a két

³ Samuel Huntington: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest: Európa Kiadó, 1998.

⁴ Karl Marx: A tőke I. (1863–1867) In: *Karl Marx – Friedrich Engels művei*. 23. kötet. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1967–1974. 451–456. A tudomány közvetlen termelőerővé válásáról, illetve a tudomány-technika-automatizálás-elidegenedés összefüggéséről például: uo. 338–339. Lásd még Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. II. rész. (1857–1859) In: *Karl Marx – Friedrich Engels művei*. 46. kötet. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1972. 160–161.

rokon folyamat – az ipari és a tudományos-technikai forradalom (TTF) – egymásra torlódása, egyidejűsége és az általuk gerjesztett széles körű átalakulások gyorsuló dinamikai rövid időn belül indulnak majd versengést, globális feszültségeket és struktúraformáló forradalmasodásokat. Marx és Engels ezért kötött pályájú fejlődési íveket jóslt azon országok számára, melyek nagy tempóban alkalmazkodni akarnak a nyugati típusú, különösen az amerikai növekedési modellhez. A két teoretikus világosan jelezte a forradalmak, háborúk és a békés vagy kevésbé békés integrációs trendek valószínűségét is.

A történelmi trendek másik fontos jellemzőjeként kiemelték a világpiacon alakulásának új fordulatait és várható hatásait is. Anglia dominanciájának erősödését feltételezték Európában, globálisan pedig Amerikáét. Ezeket az elméleti prognózisokat Marx és Engels nem ritkán konkrét politikai stratégiára is lefordította. A Kommunista Kiáltvány egyik kiemelt tétele volt, hogy gyorsuló tempóban formálódik a világpiacon, s ez sokrétű feltartóztatathatatlanság globális folyamatokat indít el. Többek közt a vezető országok gazdasági elitjei kozmopolitává alakíthatják valamennyi ország termelését és fogyasztását, rájuk kényszerítik a maguk termelési módját, és még a „legbarbárabb nemzetet is”, úgymond, belerántják a civilizációba.⁵ Marx és Engels azt valószínűsítették, hogy a fejlettebbekhez alkalmazkodó (részben velük szembenálló) nemzetgazdaságok ezzel szemben reaktívan kezdenek majd viselkedni, olykor átmenetinek szánt – az autarkia felé hajló – gazdaságpolitikával, főként protekcionizmussal és a védővámok rendszerével. Úgy vélték: a *hatás-visszahatás* elve alapján például a nagy ipari monopóliumokkal szemben a világ feltörekvő gazdaságai is mindenütt tiltó vámokkal és állami szubvenciókkal védik saját modern nagyiparuk kialakulását.⁶

⁵ „Egyszóval: a burzsoázia a saját képmására formált világot teremt magának.” Karl Marx – Friedrich Engels: A Kommunista Párt Kiáltványa. 1847–1848. In: *Karl Marx – Friedrich Engels művei*. 4. kötet. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1959. 443., 445.

⁶ Friedrich Engels: Levél Ny. F. Danyielszonhoz. 1892. június 18. In: *Karl Marx – Friedrich Engels művei*. 38. kötet. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1977. 362–363.; Karl Marx: Levél Ny. F. Danyielszonhoz. 1879. április 10. In: *Karl Marx – Friedrich Engels művei*. 34.

A szovjet típusú válasz

Fél évszázad múlva, a 20. században a szovjetrendszer megformálói alapvetően ehhez a valóságértelmezéshez igazodtak. A jövő meghatározó tendenciáiként tekintettek a modernizáció néhány elkerülhetetlennek mutakozó jelenségére: a gyorsuló technológiai fejlődésre és alkalmazására, az erőteljes iparosításra és urbanizálásra, a hatékony és nagy volumenű iparosítást kiszolgáló energia- és közlekedési infrastruktúra megteremtésére, a felzárkózó-alkalmazkodó társadalmakban az állam központosító jelenlétére és az átmenetileg szigorú autarkiára, illetve a protekcionizmusra, ugyanakkor a térségi befolyás kiterjesztésére, az integrációs kényszerekre és kezdetben a kontinentális vagy azon túlnövő háborúkra is. Valódi globális hatású formációs modellnek ők is az amerikaiakat tekintették, mivel úgy vélték, ez tudja a versenyre épülő tömeg-társadalom dinamikáját leghatékonyabban a növekedés szolgáltatába állítani.

A szovjet formáció első vezetője, V. I. Lenin a marxi-engelsi gondolatokat követve a tudományos-technikai fellendülést az ipari forradalom utáni legnagyobb hatású változásként értékelte, a világpiaconról szóló eredeti elképzeléseket pedig továbbfejlesztette. Úgy vélte: a tudományos-technikai robbanás végső soron egy globális *társadalmasulási (tömegesedési) és integrálódási* folyamaton keresztül fejt ki minden eddiginél jelentősebb hatását.⁷ A keleti *tömeg-társadalom* működtetésének optimalizálását és a különböző népcsoportok *hatékony integrációját* ezért kulcskérdésnek tartotta. A nyugati epicentrumú globalizálódással szemben egy alternatív *kontraglobalizációs víziót akart megalkotni*, amely támpontokat ad az orosz birodalom lehetséges perspektíváihoz és az optimálisnak ígérkező politikai formációhoz is.

kötet. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1977. 368–370.; Karl Marx: A tőke, 23. kötet. 467. A marxi-engelsi stratégiai elképzelésekről részletesebben: Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Budapest: Osiris Kiadó, 2014. 23–28.

⁷ A világméretű „társadalmasulás” és az integrációk következményeiről: V. I. Lenin: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelső foka. 1916. In: *V. I. Lenin válogatott művei*. I–III. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1980. I. 436–531.

A világpolitikai összefüggéseket elemezve legjellemzőbb fejleménynek a német és japán gazdasági növekedés ütemét, még inkább a plebejus kapitalista Amerika ígéretes perspektíváit látta. A nyugati tőketerjeszkedésben is különösen nagy jelentőséget tulajdonított a „hihetetlen gyorsasággal” fejlődő technikának, mely növekvő igénnyel fordult a még kiaknázatlan források és a meghódítható területek felé. A kivételesen gyorsan terjedő technika és a globalizációs trendek kombinációja Lenin számára elsődlegesen azt vetítette előre, hogy a fejlett kapitalista államok területi és virtuális értelemben egyaránt intenzív térnyerő manőverekbe fognak majd, főként az orosz nyersanyag- és energiakészletek, illetve piacok kiaknázására.

Ebben a konstellációban Lenin az orosz Európa-politikát mindezekelőtt a nyugati terjeszkedés feltartóztatásában határozta meg. Stratégiai percepciók alapelve az volt, hogy a konkurens civilizációba semmi módon nem lehet beolvadni, a területi és civilizációs integritás mindennél előbbre való. Nem lehet előnytelen szövetséget kötni a kontinens nyugati felével, az esetleges európai integrációban való részvétel gondolatát is egyértelműen el kell utasítani. A veszedelmes amerikai előretörés sem indította tehát Lenint arra, hogy azt gondolja: Oroszország a maga kimerült erőtartalékaival betagozódhatna a potenciális ellensúlyként éppen szerveződő egyesült Európába. Az európai, elsősorban nyugat-európai integrálódás fenyegető árnyként, nem pedig tartósan lehetséges szövetségként jelent meg számára.

Moszkva ehelyett saját központú keleti egyesült államokban gondolkodott; olyan történelmi galaktikus energiaközpont öngerjesztő potenciálódásában, amelyben az orosz birodalom erőteljes önátalakítással megőrizheti területi, civilizációs integritását, s amelynek arcukat biztosan nem a Nyugat határozza meg. Tágabb dimenziókban a világtörténelmi küzdelmet a bolsevikok vezetője alapvetően Kelet és Nyugat harcaként ideologizálta. Nem kívánta a két világ közti orosz határhelyzetet felszámolni, de szeretne volna a kettő előnyeit valamiképp ötvözni. A nyugati technikai civilizációs vívmányok és gazdasági előnyök korlátozott integrálását nem zárta ki, de közben Oroszországot kinevezte a leendő szocialista

(fél)világbirodalom vezetőjévé, és hirdette, hogy a keleti népek élén felveszi majd a versenyt a Nyugattal.⁸

Globalizációs percepciók és kombinációk

A gyorsított modernizációs folyamatban a globális szükségszerűségnek tekintett minták és a helyi alkalmazások sajátos elegyei jöttek létre számos területen: a *technológiai fejlődés* értelmezéseiben, a *társadalomszervezés és politikai formációk* vízióiban, a *modern ember* jellemzőinek leírásában.

A szovjetrendszert megalapozó első bolsevik generáció a fejlett technikai bázist kezdettől fogva a gazdasági növekedés hatékony eszközének tartotta, s általában az utópiákra jellemző extrém dinamikus fejlődést vizionáltak. Alexander Bogdanov a szovjet jövő jellemzői közé sorolta többek között az atomenergiát, az önmagukat vezérlő gépeket, a modern kommunikációs és szállítási rendszereket, a technikai értelmiség kialakulását, az integrált, centralizált termelői és társadalmi rendszerek összhangját. Lev Trockij szintén új forradalmi korszakot jósolt a tudományos-technikai gondolkodásban, az anyagmegismerésben és -átalakításban, illetve a társadalmi fejlődésben.⁹ Mindezekkel kalkulálva a korai szovjet korszak prognosztizáló teoretikusai közt már ekkor is voltak, akik a két rendszert – a tőkés piacit és a tervezett szovjetet – a modernizáció egy-egy megjelenési formájának tartották, és feltételezték,

⁸ V. I. Lenin: Előadói beszéd a keleti népek kommunista szervezeteinek II. összoroszoszországi kongresszusán. 1919. november 22. In: V. I. Lenin válogatott művei. I–III. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1980. III. 128–136.; V. I. Lenin: Az Európai Egyesült Államok jelszaváról. 1915. augusztus 23. „Szocial-Demokrat” 44. In: Lenin: uo. I. 432–435.

⁹ Julian Cooper: The Scientific and Technological Revolution in Soviet Theory. In: Frederic J. Fleron Jr. (ed.): *Technology and Communist Culture. The Socio-Cultural Impact of Technology under Socialism*. New York: Praeger, 1977. 149., 176.; lásd még: Eric P. Hoffman – Robin. F. Laird: „*The Scientific-Technological Revolution*” and the Soviet Foreign Policy. New York – Oxford – Toronto – Sidney – Paris – Frankfurt: Pergamon Press, 1982. (Pergamon Policy Studies on International Politics); uók: *Technocratic Socialism. The Soviet Union in the Advanced Industrial Era*. Durham, NC: Duke University Press, 1985.

hogy a technikai determinációk nyomására ezek konvergálnak majd.¹⁰

Voltak ugyanakkor olyanok is, akik úgy vélték, a technológiai fejlődés társadalmi, gazdasági, kulturális hatásai nem feltétlenül lesznek globálisak/egyetemesek, és az sem szükségszerű, hogy mindenütt ugyanolyan következményekkel járjanak ezekre a struktúrákra. A „proletkultus”-nak nevezett ortodox baloldali irányzat ennél is direkterben érvelt a mellett, hogy az új kommunista rendszernek ebben is integránsnak kell lennie, ezért a nyugati eredmények átvétele helyett mindjárt a kezdetekkor – mintegy „organikus kollektív tapasztalataként” – saját technikai bázist és tudományt kell teremtenie.

A korai szakasz első számú vezetője, Lenin praktikusán lavírozott a (technológiai) globalizmusfeltartóztató és az asszimilálódásra hajló értelmezések között. Mindenekelőtt sürgette az intenzív technológiai transzfert és az amerikai mintájú tömeges elektrifikálást, azaz az ország intenzív villamosítását, és nemcsak egyszerű technikai feltételként, hanem társadalomátalakító szocioökonómiai, politikai és kulturális programként is.¹¹ Meg volt győződve arról, hogy „a szocializmus” győzelmének két, egyformán fontos – egymással összefüggő – feltétele van: az ország elektrifikálása és a szovjethatalom kiépítése, s ha sikerül Oroszországot elektromos hálózattal teljesen lefedni, akkor gazdasági modellje példaként szolgálhat majd a szocialista Európa és Ázsia számára is. Ezen a ponton jövőképe egyértelműen alternatív globalizációs víziót fogalmazott meg a nyugati technológia társadalmi eltérítésére. A marxi történelemértelmezést továbbfejlesztve hangsúlyozta, hogy a kapitalizmust és annak erős középosztályát még az első ipari forradalom és a gőzgépek teremtették meg, a 20. század és a *szocializmus megalapozó eleme* viszont az elektrifikálás lesz, melyhez társul majd a hatékony energiakitermelés és a (szak)képzés tömeges kiterjesztése.

¹⁰ Fléron: *Technology and Communist Culture*; Hoffman – Laird: „The Scientific-Technological Revolution”.

¹¹ Thomas P. Hughes: *American Genesis. A Century of Invention and Technological Enthusiasm 1870–1970*. Chicago: The University of Chicago Press, 2004. 231–237., 261.

Lenin sokat várt tehát a *technika – tömeges oktatás – szervezett társadalom* hármas kombinációjától, s erre alapozva lehetségesnek tartotta, hogy a szovjetrendszer végső soron saját utat jár be, azaz nem győzi le semmiféle külső globális – bárhonnán is érkező – technikai-technológiai determinációs kényszer.¹²

A keleti tömegtársadalom optimalizáló víziója

A 20. század elejére már világosan láthatóvá váltak azok a jelenségek, amelyeket Marx és Engels korábban prognosztizáltak: az alakuló modern világpiac, a tudomány és a technika rohamos fejlődése, a dinamikus amerikai kapitalizmus ereje, a globalizálódás és a technika asszimiláló, standardizáló természete. A jövőkutató elemzők érzékelték, hogy a változások nagy tempóban alakítják magukhoz a politikai, ideológiai, kulturális és életmódbeli feltételeket, és régióként eltérő mértékben, de mindenütt felerősítik az alakuló modern tömegtársadalom sajátos ellentmondásait: a társadalmi viszonyok bomlását, a szociális és kulturális feszültségeket, a nemek közötti szerepek átrendeződését, a szabadidő bővülésével járó új jelenségeket, a nyilvánosság szerkezetének folytonos módosulását, s mindezek együttesen rendkívüli hatást gyakorolnak a politikai, kulturális és szociális létformákra. Az összetett kihívásokra reagáló teóriák eleinte még csak azt kutatták, miként lehetne a városokba áramlott, illetve terelt nagy tömegeket minél előbb hatékony munkára fogni. Ebből a megfontolásból hamarosan kinőttek az első modern szervezésemelvények, amelyek nemritkán a politikai intézményrendszerekre is javaslatokat tettek. Rendszeroptimalizáló elképzeléseik egy gondolati térben akarták megoldani a munkaszervezési problémákat és az összetett társadalmi, gazdasági, politikai dilemmákat.¹³ Legnagyobb szellemi befolyása Frederick W. Taylornak és Henry Fordnak volt. Az előbbi 1903-ban és 1911-ben megjelent írásai (*Shop Management* és *The Principle of Scientific Management*) néhány éven belül megjelentek több európai nyelven, majd japánul is. Taylor amellet érvelt, hogy a hatékonyság

¹² Lásd még: Kalmár: *Történelmi galaxisok*, 28–42.

¹³ A különböző szervezési elképzelésekről: Hughes: *American Genesis*, 212–255.

a munkásságnak is érdeke, mert ha optimális szervezéssel a termelésből kiiktatható az elvesztegetett munkaerő, idő és energia, akkor emelkedik a nemzeti jövedelem és vele a fizetések is, s a növekvő jólét minden bizonnyal mérsékli a kemény érdekharcokat.

A „technikai racionalizmus bővölete”, a dinamikus növekedést mutató amerikai modell és a szervező-optimalizáló elméletek hamarosan nem lebecsülhető hatással voltak az európai kontinens országaira. A taylorizmusban és főként a fordizmusban sokan olyan lehetőséget is láttak, amely nemcsak a közvetlen tömegtermelői produktivitást növelheti, hanem általánosan értelmezhető módszerként is ad a modern tömegtársadalom megszervezésére; vagyis alkalmazásukkal harmonizálhatók, optimalizálhatók az eltérő érdekek, könnyebben megvalósíthatók, illetve védhetők a nemzeti célok, és nem utolsósorban megelőzhetőek a dolgozói rétegek komolyabb lázongásai. Ezek az elképzelések hatással voltak a demokráciákra, féldemokráciákra és központosító rendszerekre egyaránt, de közel sem azonos mértékben. Charles Maier rámutat arra, hogy függetlenül a bal- vagy jobboldali ideológiai orientációtól, egy kormány mennél kevésbé felelt meg a korszak diktálta hatékonysági paramétereknek, annál inkább igényelte a társadalmi viszonyok optimalizálását.¹⁴ Azaz: leginkább ott jutottak „abszolút” győzelemre a technikai racionalizmusból kiinduló társadalmi víziók, ahol kevésbé fejlődtek ki a parlamentáris intézmények, illetve hagyományok, ahol nem volt elég erős és kiterjedt a középréteg, és főként ahol mindemellett meg kellett küzdeni a világgazdasági versenyhátrányokkal és leszakadással s az ebből adódó tartósan előnytelen munkamegosztás következményeivel is.

A modern szervezéselméletek ezért érthetően nagy hatással voltak a szovjet felzárkóztató programokra is. Teoretikusaik figyelmét nem kerülhette el a termelészervező *taylorizmus*, majd a *fordizmus* és általában az *amerikai tömegtermelés* európaiktól eltérő szemléletű, „demokratikusabb” gyakorlata. Adaptálásuktól

¹⁴ Charles S. Maier: Between Taylorism and Technocracy European Ideologies and the Vision of Industrial Productivity in the 1920s. *Journal of Contemporary History*, vol. 5 (1970), no. 2, 27–61. 53–54.

nemcsak azt remélték, hogy rendszeres és alapos munkára nevelik – vagy éppen kényszerítik – a régi-új orosz munkástömegeket, de azt is, hogy ezen elvekből kiindulva hatékonyabban szervezhetik a nyilvántartást és az ellenőrzést, nem utolsósorban pedig a gazdasági és politikai irányítást. Hangoztatták, hogy a szovjet-köztársaságnak „ha török, ha szakad, át kell vennie mindent, ami értékeset a tudomány és technika ezen a területen elért”.¹⁵

A stratégiai kivitelezésre az amerikai tapasztalatok különösen ígéretesnek mutatkoztak. A húszas évek elejétől ezért a szovjetek tengerentúli szakértőket foglalkoztattak a taylorizmusnak nevezett szervezési know-how adaptálására. Főként a NEP idején, illetve az első ötéves terv elkészítéséhez kérték közvetlen segítségüket, mert Lenin ebben az első erőakkumuláló szakaszban elengedhetetlen fontosságúnak tartotta, hogy a hazaiak mellett nyugati „burzsoá” szakértőket is alkalmazzanak. Annak ellenére, hogy tudta: ezeket az „értelmiségi sztárokat” olykor kiemelkedően magas jövedelmekkel kell ellátniuk, ami nyilvánvalóan ellentmondott az egyenlősítést ígérő szocialista elveknek.¹⁶

¹⁵ V. I. Lenin: A szovjethatalom során levő feladatai. 1918. április 23–26. In: *V. I. Lenin válogatott művei*, II. 334–364. 351. Judith Merkle idézi Lenintől azt az 1918-as szöveget, amely a taylori módszer feltétlen követéséről szól, s megjegyzi: az amerikaiak nem csekély kárörömmel olvastak arról, milyen elszántsággal akarják a szovjetek a nyugati modellt másolni. Judith A. Merkle: *Management and Ideology. The Legacy of the International Scientific Management Movement*. Berkeley, Los Angeles – London: University of California Press, 1980. 113., 351. Lásd még: Kalmár: *Történelmi galaxisok*, 32-37., 70–75.

¹⁶ Lenin: A szovjethatalom során levő feladatai, 1918. 340–344. A taylorizmus ihlette modellt többen az amerikanizmus egyfajta változataként képzelték el. A Központi Munka Intézet elméleti munkacsoportjában egy Alekszej Gasztyev nevű költő már virágzó „Amerikát” vizionált Oroszország földjén, miközben Trockij a hadseregben, a proletkultos írók pedig a kultúrában igyekeztek meghonosítani a taylorista módszereket. Kendall E. Bailes: *Alexei Gastev and the Soviet Controversy over Taylorism, 1918–24. Soviet Studies*, vol. 29 (1977), no. 3, 500–514.; uő: *The American Connection Ideology and the Transfer of American Technology to the Soviet Union, 1917–1941. Comparative Studies in Society and History*, vol. 23 (1981), no. 3, 421–448.; Mihail Heller – Alekszandr Nyekrics: *A Szovjetunió története*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003. 180., 206., 249; Vladislav Zubok: *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press, 2007. 12.

A szervezésemlekek politikai elhajlítása

A szovjet Taylor-adaptáció legjellemzőbb vonása az volt, hogy a kényszert a tudatos gazdaság- és társadalomirányítás természetes velejárójának vélte, s ebből kiindulva Lenin sem technikai, sem gazdasági vagy történelmi ellentmondást nem látott a szovjet-szocialista „demokratizmus” és az egyszemélyi diktatúra között.¹⁷ Az egyszemélyi diktatúra szükségességét összekötötte a modern gépi nagyipar szükségleteivel, amelynek szervezett munkafolyamataiban szintén a legszigorúbb akarategység szükséges, ami sok ezrek akaratát rendeli alá az *egynek*. A szovjetrendszer ebben az értelmezésben nem a közösség, nem a többség feltétlen uralmát jelenti, mint inkább a centralizált struktúrát irányító, rendkívüli hatalommal rendelkező *egyszemélyi vezetőt* és az általa *koordinált államét*. A szovjet típusú berendezkedés így megteremtette a király nélküli modern abszolutizmusok sokszínű rendszereinek alapját. S ezzel inspirálhatta azokat az 1. világháború utáni kelet- és dél-európai elgondolásokat is, amelyek hasonló államszerkezet felé tendáltak. A rendkívüli hatalmat koncentráló első számú vezető titulusa és az állammal szoros kapcsolatot tartó szervezetek elnevezései ugyan változatosak lehettek – mint ahogy más egyéb nyilvánvaló különbségek is voltak az egyes rendszerek között –, a hasonlóságok azonban éppígy szembetűnőek. A fejlettebb világhoz felzárkózni vágyó reformkésztetéseket nem egyszer kísérte *radikális központosítás*, amely enyhébb esetekben *korporáló formákká „szelídült”, vagy azokkal kombinálódott*. A korporatív rendszerek első – durvább, militáns – változatait a 2. világháború után követték a pacifikáltabb, „demokratizált” variánsok. Gyakran nemzeti konszenzusra hivatkoztak, és a kezdetektől jellemző volt, hogy az államba integráló modellekhez jól illeszkedett a társadalmi ellenőrzéstől többé vagy kevésbé elkülönült csúcsvezetői funkció, bárhogyan is nevezték. A korporatív rendszer és az elnöki/vezéri/főtitkári intézmény jól kiegészítették egymást. A szigorú diszciplínálás mellett a többség számára nehezen elviselhető változásokat is keresztülvittek, melyeket a jobblét reményében és/vagy az erősen hangsúlyozott integráns fejlődés érdekében a társadalom jobbjára

¹⁷ Lenin: A szovjethatalom soron levő feladatai, 357–358.

eltűrt. Nem lényegtelen jellemző, hogy az integritásra való hivatkozás mindig erősen globalizációkritikus, feltartóztató, protekcionista, autark gyakorlatokhoz és ideológiákhoz kötődött.

A globalizáció cirkuláló dinamikája

A *szovjet ember ideálképe* később is hasonlóan kreatív szovjet kombinációs logika mentén formálódott. Miközben a keleti felzárkózás központi célja mindvégig az integráns identitás megőrzése volt, a szovjet emberideálban egyszerre jelentek meg amerikai és orosz erények: az amerikai hatékonyság és a szovjet forradalmi lendület megfelelő kombinációja, ami együttesen alkotta az igazi „orosz amerikai” ideáltípust.¹⁸

A szovjet politikai gyakorlat igyekezett ezt a képet valósággá formálni, de mindenekelőtt törekedett az amerikai technológiát és szervezési elképzeléseket a maga növekedéséhez felhasználni. A szovjet potenciálakkumulálásra a taylorizmus mellett a fordizmus is egyre növekvő hatással volt. Az amerikai termelés-szervező módszerek, a nyugatról kelet felé áramló munkaszervezői technológiák jól illeszkedtek a gyors ütemben urbanizálandó tömegek munkára fogásához, azaz a szovjet-orosz termelői viszonyokhoz, de ugyanakkor a politikai formációs célokhoz is. Ez utóbbi elem lényeges szempont, mivel nyugati technológiaimport korábban, a cári időkben is folyt, de ezek a modernizációs termelői technikák még nem jelentettek a politikai formációra is átfordítható módszereket.

A szovjet fázisban a közvetlen technikai adaptációnak már egyértelműen látható jelei voltak az első ötéves terv előkészítése idején. Ekkor főként Ford lett a favorit, akinek önéletrajza négy orosz kiadást ért meg, s a Szovjetunióban falvakat, fesztiválokat, jeles napokat, sőt gyerekeket neveztek el róla, képét olykor ünnepeken kítették Lenin

¹⁸ Harold Dorn: Hugh Lincoln Cooper and the First Détente. *Technology and Culture*, vol. 20 (1979), no. 2, 322–347. 336. Lásd még: Hughes: *American Genesis*. 251. Ivan Sosnowsky szovjet író az új embertípus megnevezésekor 1923-ban az „orosz amerikai” kifejezést használta, Sztálin 1924-ben az amerikai hatékonyság és a bolsevik ideológia szintéziséről beszélt; ebben határozta meg a leninizmus lényegét. Bailes: *The American Connection*, 427–428. Az amerikai-szovjet ötvözetéről lásd még: Heller-Nyekrics: *A Szovjetunió története*. 201–207.

és Sztálin portréja mellé. Egy külföldi utazó szerint voltak, akik nem ismerték az orosz vezetők neveit, de tudták, ki a „vasparipákat” előállító Ford.¹⁹ Az évtized elejétől importált traktorok kilencvenkienc százalékát tette ki a Fordson, s a szovjetek amerikai segédlettel maguk is gyártottak ilyeneket; igaz, a parasztok gyakran nem tudták használni, javításukról sem mindig gondoskodtak, elhanyagolták őket. Az adaptációs kedvet azonban mindez nem csökkentette: szerződést kötöttek a T-modell gyártására azzal, hogy 1930-ban megkezdik a termelést Nyizsnij Novgorodban.²⁰

Az amerikai hatékonyság orosz viszonyokra adaptálása tehát folytatódott a lenini korszakot követően is. A Szovjetunió a sztálini időszakban is nagy számban alkalmazott – gyakran saját régi káderei helyett – friss tudással rendelkező nyugati, főként amerikai szakértőket. Sztálin minden téren „példátlan méretű” technológiai transzfert bonyolított, és igyekezett értékes információkhoz jutni.²¹ A külső minta közvetlen tanulmányozására nemcsak szakembereket hívott a Szovjetunióba, de szovjeteket is küldött a tengerentúlra. 1928–1936 és 1941–1945 között százával, sőt egyes elemzők szerint ezrével mentek szakértők és hivatalnokok az Egyesült Államokba az ottani tömegtermelési és munkaszervezési technológiák megfigyelésére az acélgyártástól a fagyalt- és üdítőital-készítésig. A modernizációs tudás importját szolgálták a szerződések, a kereskedelmi kapcsolatok, a koncessziók és a megrendelt könyvek, folyóiratok is.²² A szovjet-orosz oktatási rendszert eközben

¹⁹ Bailes: *The American Connection*. Hivatkozik még a *New York Times* 1926. november 13-ai számára, amely részletesen elemzi a taylorizmus, a fordizmus és a két világháború közti amerikai jelenlét hatásait – gazdasági, technikai, társadalmi vonzatait – a szovjet-orosz iparosításban.

²⁰ Hughes: *American Genesis*, 254., 269–278.

²¹ Hughes: *American Genesis*, 254. A szovjet iparosításban kiemelkedő szerepet játszó amerikai példa, modell (gátak, csatornák, erőművek) hatásáról és az amerikai (illetve német) szakértők részvételéről: Dorn: Hugh Lincoln Cooper; Bailes: *The American Connection*; Graham, R. Loren: *The Ghost of the Executed Engineer. Technology and the Fall of the Soviet Union*. Cambridge, MA – London, UK: Harvard University Press. 1996.

²² A húszas években még alig voltak ilyen jellegű folyóiratok, a következő évtizedre azonban ezek számát már több ezerre becsülik. Kiemelik közülük az orosz nyelvű Amerikanskaja tehnikát, amely 1924-től New Yorkban jelent meg, majd főként a Szovjetunióban adták ki. A több mint ötezer előfizetővel rendelkező lap amerikai

gyorsan felfejlesztették, s rövid idő alatt több ezer orosz technikust képeztek ki, akik a gazdasági és műszaki termelés új generációját jelentették. Sztálin ekkor még mutatott némi rugalmasságot gazdasági kérdésekben is, egy időre visszalépett például az egyenlő bérezés elvétől, mondván, hogy az egyáltalán nem kedvez a hatékonyságnak és a termelékenységnek.²³

Az amerikai tudásimport kiemelkedő volt, de nem kizárólagos, noha a felemelkedő tengerentúli gazdaság igyekezett a korábbi európai vállalkozásokat kiszorítani a szovjet területről. Összességében a Szovjetunió mégis számos más nyugati tapasztalatot is beépített formálódó rendszerébe, és nem a Nyugat elszánt ellenállása ellenében, hanem éppen annak hatékony támogatásával. A piac- és vállalkozáselvű nyugati tőke rendszeremlegesen mozgott bármilyen irányba, ahol ígéretes lehetőségeket látott, így az orosz cári, majd a szovjet területekre is. A „két világ” közt így igen korán kialakultak azok a viszontáramlások, amelyek jelezték, hogy a látszólag ellentétes globalizációs erők közt kölcsönösen ható folyamatok zajlanak. Az interdependens viszonyok modellszerűen érzékeltették, hogy a globális terjedések dinamikája nem értelmezhető sem lineárisan, sem tiszta ellentétpárok eredményeként, a kölcsönhatások feltérképezése viszont korántsem egyszerű. Így nehezen modellezhető például annak dinamikája, hogy miként építi fel egy potens globális szereplő a maga ellenpólusait.

A globalizáció sajátosan cirkuláló dinamikáira szignifikánsan jellemző az első ötéves terv, amely korántsem volt tisztán szovjet jelenség, mivel ennek kialakításában és kivitelezésében a Nyugatnak nem csekély szerepe volt. Mihail Heller és Alekszandr Nyekrics kiemeli, hogy a Nyugat részvétele nélkül ez a terv nem valósulhatott volna meg. Szovjet mérnökök 1928-ban Detroitba utaztak, és a leghíresebb amerikai ipari tervező céget, az Albert Kahn & Co.-t kérték fel

mérnökök írásait közölte a legfrissebb technológiai és ipari fejlesztésekről, szerveződésekről. Bailes: *The American Connection*, 437.

²³ Bailes: *The American Connection*, 443. Az egyenlősítő bérek felfüggesztéséről: Dorn: Hugh Lincoln Cooper, 339–340. Az oktatásról: Sheila Fitzpatrick: *Education and Social Mobility in the Soviet Union. 1921–1934*. New York: Cambridge University Press. 1979. 7., 20., 35., 255., 260.

egy kétmilliárd dolláros termelési komplexum, illetve az egész szovjet nehéz- és könnyűipar megtervezésére. A kivitelezésben is elsősorban amerikai tervezők, mérnökök és technikusok, szakmunkások vettek részt, ők szerelték fel az első ötéves terv vállalatait, de jelen voltak még németek, angolok, olaszok és franciák is.²⁴ Az igazi nagyhatalmi készülődést jelző beruházások is, például a dnyeperi vízerőmű, nagyobb részt amerikai segítséggel (szakértőkkel, anyagokkal) épült (1927–1932), egyes elemeket németek és svédok szállítottak. Ekkor készült a világ legmodernebbnek és legnagyobbnak szánt acéltermelő üzeme Magnyitogorszkban, továbbá a vasútépítési igényekre és a hadiiparra kalibrált Kuznyecki Kombinát is. Utóbbi kivitelezésére a szovjetek – a maguk keretei közt – az ipari környezetteremtésben szintén a nyugati példát akarták követni, ezért a modern dizájn importjaként Európa egyik keresett építészét, Ernst Mayt kérték fel. Az üzem építésekor azonban türelmetlenül a látványos elemeket sürgették leginkább a valódi hatékony működés helyett, a nagyszabású terv alapján megépített munkásvárost pedig hamarosan leakták, zsúfolt és elhanyagolt lett. A beruházás mindezek ellenére 1938-ra többé-kevésbé elkészült, és annyi acélt termelt, mint Csehszlovákia, Olaszország és Lengyelország együttesen, bár még így sem eleget.

A történetírás főárama az amerikai és a kisebb részben német, illetve svéd közreműködést általában tapintattal kezeli, mivel mindkét oldalon szívesen megfélelkeznek a nyugati részvétellel végrehajtott szovjet építkezésekről. A technikatörténeti munkák (és ma már részben a politikatörténetiek is) azonban világos részletességgel tárgyalják a pragmatikus szemléletű kelet-nyugati kooperációt, s a témával foglalkozók ezt az időszakot *az enyhülés első korszakának* tekintik.²⁵ Míg a nyugati gazdasági szereplők elsősorban a gazdasági befolyást és a közvetlen anyagi hasznot tartották szem előtt ebben a kölcsönösen előnyös csere folyamatban, addig a szovjetek a birodalmi potenciál növelését; annak a szintnek az elérését, amely közvetlenül a túléléshez, távlatosan pedig a modern

²⁴ Heller–Nyekrics: *A Szovjetunió története*, 218–219.

²⁵ Dorn: Hugh Lincoln Cooper; Hughes: *American Genesis*, 264–265; Heller–Nyekrics: *A Szovjetunió története*, 218–219.

nagyhatalommá váláshoz kellett.²⁶ Éppen ezért a szovjet vezetés a nyugati befolyás egyértelmű korlátait is érzékeltetni akarta, többek között látványos koncepciós perekkel a húszas évek végétől. A kelet-nyugati kooperáció ugyan fennmaradt, de az ezzel párhuzamosan futó perek határozottan jelezték a nyugati vállalkozók számára, hogy erősen kockázatos terepen dolgoznak. 1928 nyarán szabotázzsal és kémkedéssel vádolták a Donyec-medence ötvenhárom szénbányászati vezetőjét, köztük három német mérnököt is. 1933 tavaszán a Metropolitan-Vickers tizennyolc munkatársát fogták perbe, köztük hat angol mérnököt. A politikai akciók elsősorban olyan külföldi cégeket érintettek, amelyek anyaországával éppen feszültebbé váltak a politikai viszonyok, illetve amelyek kezdtek egy-egy területen monopolhelyzetbe kerülni a szovjet gazdaságban. A korlátozó, de nem kapcsolatfelszámoló szándékot mutatta, hogy a külföldiek általában enyhébb ítéletet kaptak.²⁷

Percepciós folytonosságok, az alternativitás alternativitásai

Áttekintve az egyes szovjet vezetőkhez köthető korszakok főbb jellemzőit, azt látjuk, hogy a lenini, sztálini és később a hruscsovi, brezsnyevi és gorbacsovi periódusokat is lényegi folytonosság köti össze az alapvetően nyugati epicentrumú globalizációs hullámok értelmezésében. Sajátos, szuverén, protekcionista „keleti” válaszokat akartak adni, olyanokat, amelyek egyszerre hasznosítják és tartják távol (de legalábbis szűrik) a globalizációs hatásokat. A rendszer kialakításának első szakaszában Lenin határozta meg ennek a politikának a főbb elemeit, a második szakaszban pedig Sztálin valósította meg az eredeti vízió jelentős részét.

²⁶ A szovjet ipari és hadi beruházások nyugati támogatásáról: Heller–Nyekrics: *A Szovjetunió története*, 198–204., 218–219., 306., 340., 348.; A szovjet körülményekre adaptált „hibrid” módszerek későbbi kelet-európai terjesztéséről: Valentina Fava: *Between American Fordism and 'Soviet Fordism' Czechoslovak Wax towards Mass Production*. In: Apor Balázs – Apor Péter – Rees, E. A. (eds.) *The Sovietization of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period*. Washington: New Academia Publishing, 2008. 47–64.

²⁷ Heller–Nyekrics: *A Szovjetunió története*, 198–199, 218–219.

Az amerikai példa alapján Sztálin mindenekelőtt határozottan fejlesztette a nehéz- és hadiipart, látványosan megépítette a modern nagyhatalom szimbólumaként is jól mutató nagy gátakat és vízerőműveket. 1931-ben úgy látta: tíz év alatt kell behoznia az ötven-százéves lemaradást, különben a szovjethatalom elveszett. A terv erőteljes iparosítással és urbanizálással járt, amelyhez mindenféle politikai taktikákkal elsősorban a falutól vonta el a munkaerőt. A szovjetrendszer az iparosító, urbanizáló munkaerő-átcsoportosítás eszközének tekintette a ki- és áttelepítéseket, a „kuláktalanítást” és a kényszermunkát is. Szintén erőltetett menetben készült az elkerülhetetlennek tekintett háborúra, ami be is következett, nagyjából a megjósolt időben.

A Szovjetunió mindezek eredményeként rettenetes áldozatok árán kiállta a háború próbáját, sőt néhány évtized múlva az egyik legerősebb ipari nagyhatalom lett. Birodalmi, nagyhatalmi nézőpontból Sztálin kormányzása tehát nem mondható egészen sikertelennek. A német támadást közben elhárította, sőt győztesen került ki a nagy háborúból, a birodalmi területekhez csatolta Európa egy részét, és a szovjetrendszert is sikerült a régióra ráerőltetni.

A 20. század közepéhez közeledve a szovjetrendszer nemcsak sikeresen védte meg magát a háborúban, hanem még új, fontos területeket is nyert: Európa keleti felét, ahol az *azonos formáció = nagyobb biztonság* elve alapján, a megadott forgatókönyv szerint megkezdte a szovjetrendszer fokozatos kiépítését, regionális exportját. S mindeközben Ázsia keleti részén számottevő szövetségesre is szert tett Kína szovjettömbhöz csatlakozásával. Ugyanakkor mindkét terület, a kelet-ázsiai és a kelet-közép-európai is, újabb globalizációpercepciós alternatívákat hozott a rendszerbe; s az eltérések, különbözőségek mindvégig megmaradtak. Kína divergálása hamarosan egyértelmű szakításhoz vezetett, a nyugati határsávot jelentő kelet-közép-európai régió pedig folyamatosan tendált kifelé a szovjet vonzáskörből.

Kelet-Közép-Európa: a féligátesztő régió

A második világháború dinamikájából következő nyugati terjeszkedés, azaz Kelet-Közép-Európa bevonása a közvetlen szovjet érdekszférába a Szovjetunió számára ígéretes, ugyanakkor kockázatos vállalkozás is volt. Az újonnan csatolt „nyugati” régió civilizációs és földrajzi értelemben is latensen túl volt a szovjet birodalom integrálási kapacitásán, azaz *actio radius*án.²⁸ Igazi köztesség maradt, több szempontból is. Földrajzi elválasztó tényező volt Nyugat és Kelet között, ugyanakkor kulturális/formációs határterület is a Szűcs Jenő-i értelemben,²⁹ és ehhez képest a második világháború után még a szovjet alárendeltségben újabb köztességtartalmakkal töltődött fel. Mégsem vált annyira meghatározóvá asszimilálódása a szovjet univerzumhoz, hogy ne lett volna rá érvényes mindvégig a lenini határterületekről alkotott teória, amely szerint a birodalmi peremterületek bizonytalanok lehetnek. A nem asszimilált végek stabil megtartását ugyanis mindenkor nehezíti teszi, ha azok a központhoz képest több szempontból tartósan eltérőek: más a fejlettségi szintjük, nyelvük, kultúrájuk, vallásuk, függetlenségi vágyuk mértéke.³⁰ Az egyre erősödő sztálini formációs bezárulás politikáját ezért nehezítették a fejlettebb nyugati, nem kompatibilis, ezért nyugtalan európai végek, aminek egyértelmű jelei megmutatkoztak már az ötvenes évek első felének nyílt lázadásaiban is. Hiába hozott létre a központ hatékonynak szánt térségi integrációs szervezetet (részben a nyugati integrációk ellensúlyozására), Kelet-Közép-

²⁸ John Lewis Gaddis: *Most már tudjuk*. Budapest: Európa Kiadó, 2001. 79. Utal arra, hogy George Kennan a hitleri Németországra és a sztálini rendszerre nézve is érvényesnek tartotta azt a Gibbon által a 18. században a Római Birodalom bukására kidolgozott tételt, amely szerint a birodalmi központok terjeszkedési kapacitása korlátozott, hosszú ideig nem tudnak uralkodni távoli tartományaikon. A magyar történelmi irodalomban Perjés Géza használta az *actio radius* kifejezést az oszmán-török katonai hódítás európai hatósugarát jellemezve; elmélete nagy vitát váltott ki. (Az Oszmán Birodalom európai háborúinak katonai kérdései. (1356–1699) *Hadtörténelmi Közlemények*, 13. évf. (1967) 2. sz. 339–372.)

²⁹ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983.

³⁰ V. I. Lenin: A nemzetek önrendelkezési jogáról. 1914. április–június. In: *V. I. Lenin válogatott művei*. I–III. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1980. I. 386–387.; A nyugati és délnyugati térség függetlenségi, illetve föderatív törekvéseiről és a szovjet típusú "autonómiafüggetlenség" lenini elveiről: Heller–Nyekrics: *A Szovjetunió története*, 66–109.

Európa határhelyzete olyan erős volt, hogy a szovjet vezetés hamarosan kénytelen volt ezt tudomásul venni, s az eltérésbeli hátrányokat fokozatosan inkább előnyként kezelni.

Az első komoly válságok során világosan látszott, hogy a meghódított kisállamok valódi asszimilálása rövid távon nem lehetséges, s a külvilágból áramló globális trendekre, determinációkra fogékonyabb végek a gyorsuló nyugati típusú civilizációs változásokat nem tudják feltartóztatni (mert nem csak rajtuk múlt), ezért ilyen értelemben nem jelenthetnek valódi puffert sem. Kelet-Közép-Európa szovjetblokkon belüli szerepe ezért rövid idő alatt komoly szerepmódosuláson ment keresztül. Míg kezdetben főként a külső nyugati, illetve globális hatásoktól elválasztó pufferfunkcióra szánták, később diplomáciai és stratégiai szempontból a világgal inkább összekötő, a modellfejlesztést tekintve pedig kísérleti műhelyként is funkcionáló terület lett.

A kelet-közép-európai alárendelt államok ennél fogva folyton terelték az autarkia és a kényszerű külkapcsolatok dilemmájában vergődő Szovjetuniót a rendszer nyitása – az identitásától eltérő külső, globális civilizációs hatások befogadása – felé. A térség társadalmainak természetes nyomása ennél fogva hozzájárulhatott ahhoz, hogy az európai, eurázsiai régió kezdett új típusú szovjet modellé, valóban külön európai blokká formálódni a kommunistának nevezett táboron belül.

Kínai egyensúly és a szovjet geopolitika

Kialakultak tehát a globalizációalternatívítások körei. A Kelet alternatív percepciókat fogalmazott meg a nyugati epicentrumú globalizációra, magának a szovjet epicentrumú globalizációpercepciónak viszont hamarosan szintén lokális változatai, sőt riválisai lettek. Noha a szovjet vezetés egységes keleti alternatív blokkra vágyott, ezzel szemben nemcsak a kelet-európai sajátosságokkal volt kénytelen szembenézni, de még más alternatívításokkal is, mindenekelőtt a kínai és a jugoszláv úttal.

A szakértőket mindig is foglalkoztatták a blokkon belüli eltérések sajátosságai, főként az, hogy ezek mennyiben jelenthetnek vélt vagy

valódi politikai értelmezési alternatívításokat. Jugoszlávia esetét sokan olyan példának tartották, amelynek részben öngazgató gazdasági rendszere elfogadható szintű növekedést tud produkálni, úgy, hogy közben csak minimálisan, illetve csak szelektíven függ a nyugati tőkétől és technológiától. Ez a modell mintha köztes, alternatív vagy kombinatív megoldást kínált volna a tisztán globális technológia uralta gyakorlathoz és a szovjetrendszerhez képest is. Úgy tűnt, ebben az optimálisnak látszó modellben a forradalmi társadalmi szervezést nem írja felül a „kapitalista technikai racionalitás”, hanem van lehetőség arra, hogy az egyes szuverén társadalmak integritásuk megtartásával szervesen harmonizálják, magukra szabják az importált kapitalista technológiát és kultúrákat.

Technika és integritás összefüggéseit vizsgálva a harmadik út lehetőségét kereső nyugati baloldali történészek Kína duális modelljét is gyakran hozták fel lehetséges példaként. Az összehasonlító modellezésekből az rajzolódik ki, hogy Kína ugyanazokkal a kihívásokkal nézett szembe, mint korábban Németország és Oroszország, s a megoldás kényszerpályáin is lehettek hasonlóságok.³¹ Az 1904–1905 közötti japán–orosz háború például fontos tanulság volt az oroszok és a kínaiak számára egyaránt. Érzékelték, hogy az adott strukturális viszonyok és a technológiai fejlettségi szint (különösen a Nyugatéval összevetve) nem jelent védettséget; mindkét állam komolyan tartott a szétesésétől. Mérlegelniük kellett, mi a nagyobb veszély: a fejlett technológia távoltartása és az abból következő tartós potenciálgyengeség vagy a beengedés és vele a nyugati befolyás növekedése.

Ebben az egyensúlyozó feltartóztatásban a két keleti birodalom sorsa a húszas évektől kezdett összefonódni, amikortól a szovjet vezetés – a szövetség előnyeit felmérve – szakértőkkel és anyagi eszközökkel is intenzíven támogatta az ottani militarizálódást. Ez idő

³¹ A kínai és a szovjet fejlődés összehasonlító történeti elemzése: William G. Rosenberg – B. Marilyn Young: *Transforming Russia and China*. New York: Oxford University Press, 1982.; a kínai útról: Robert F. Dernberger: *Economic Development and Modernization in Contemporary China The Attempt to Limit Dependence on the Transfer of Modern Industrial Technology from Abroad and to Control its Corruption of Maoist Social Revolution*. In: Fleron: *Technology and Communist Culture*, 224–265.

alatt kialakult a két modell belső hatalomépítő taktikájának érintkezési pontja: a toleránsnak és befogadónak mutakozó népfront-politika, amely eleinte itt is jól szolgálta a konszolidáló befolyás-szerzést. Ebbe integrálták a nemzeti mozgalmakat, később azonban fokozatosan teret nyertek a kommunisták, akik nem szerettek volna túl korán nyerni, mert biztosak akartak lenni abban, hogy a nacionalista lendület segítségével megbízhatóan felszámolhatják az idegen nyugati tőkés jelenlétet.

Az eltérő nyugati kultúra felől érkező technológiai áramlás integrálása a politikai befolyás viszonylag rövid szakaszához képest tartósabb dilemmát hordozott. A kérdés a Szovjetunió és Kína számára is az volt: miként asszimilálható a technológia a nélkül, hogy lényegesen megváltoztatná a társadalmi, kulturális struktúrákat. A TTF-interpretációt tekintve a két rivalizáló hatalom abban megegyezett, hogy a jelenséget egyik sem tekintette rendszereslemlegesnek; mindkettő hirdette, hogy lényegét tekintve a TTF a tervezés-központú társadalmakkal kompatibilis. Valójában azonban nagyon is aggódtak amiatt, hogy a modern technológia rést nyit a protekcionista tömb integritásán, s a beáramló nyugati eszközök, kultúra, életforma, értékek, eszmék és ideológiák alapvetően átstrukturálják a szociális-gazdasági és társadalmi szférát, végül pedig keletre navigálják az uralkodó nyugati működő-termelő tőkét, és végérvényesen megerősítik a fejlettebb világ nehezen kontrol-lálható befolyását. Ezt elkerülendő – más-más technikával – igyekeztek keretek közé szorítani a TTF terjedését. A Szovjetunió a Hruscsov-korszaktól kezdődően radikálisan szintetizáló átalakító struktúrákkal kísérletezett, Kína viszont hosszú ideig sikeresen lokalizálta a modern nyugati technológiák gazdasági-társadalmi megjelenését és hatását, s csak akkor engedte széles körben elterjedni a külföldi mintákat, amikor azokat a társadalom többsége már honos nemzeti tapasztalatként, találmányként érzekelte, fogadta el.³²

³² A japán Tokugava-korszak a 17–19. században hasonló stratégiát követett: Andrew C. Janos (János Csaba András): *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Helikon Könyvkiadó, 2003. 27.

A kínai utat értelmező Robert Dernberger szerint a probléma korántsem újkeletű. Toynbee-ra is hivatkozva jelzi: a civilizációk érintkezése során a külföldi technológiákat és más mintákat átvevő népek rendszerint törekszenek arra, hogy megtartsák a mindig is törékeny egyensúlyt a külső elemek integrálása és a belső működés integritása között. A befogadók általában fontosnak tartják, hogy az új elemek ne gyengítsék, hanem erősítsék potenciáljukat. Az egyensúly keresése Kína és a Szovjetunió számára is mindvégig komoly dilemmát jelentett. A kínai politika is hangsúlyozta a fejlett technológiák átvételének fontosságát, de sohasem tévesztette szem elől az egyensúlyi szempontot. Igyekezett *limitálni* és *semlegesíteni* a kényszerű technológiai transzfer hatásait. Korábbi adaptálódási reformkísérletekből is azt a következtetést vonta le, hogy a feltétel nélküli befogadás a helyi ipart erősítheti, de jelentősen átalakíthatja a kultúrát és az intézményeket. Dernberger úgy véli: a kínai vezetés a *duális modell* mellett döntött, mely a termelés kisebb részét jelentő nagyiparba beengedte a nyugati technológiát, a tömegeket érintő kistermelői szektorban azonban sokáig fenntartotta az intakt helyi „organikus” struktúrát, technológiát, kultúrát. Ebből kinőve aztán a honi ipari szféra közvetítette a külső elemeket a tágabb termelői körök felé, így azokat mindenki sajátjának érezte. A módszer jelentősen *lassította* az adaptációs folyamatot, és több időt hagyott az ázsiai birodalomnak a történelmi manőverezésre.³³

Mindazonáltal Kína sem hagyhatta figyelmen kívül a modern nagyhatalmi potenciál paramétereinek változását, ezért – miközben mindvégig támogatta a helyi kistermelést – az iparosításában egyre kiterjedtebben támaszkodott a külföldi technológiára, a tőkeintenzív projektekre is, és a fejlesztésekhez növekvő mértékben alkalmazott külső szakembereket. A kettős tendencia egyensúlyát az állam kontrollálta. Ezzel a módszerrel 1952 és 1973 között több hullámban sikeresen importált technológiát részben Nyugatról, részben a keleti blokk nyugati feléből. A befogadó körülményekről sem feledkezett meg: fokozatosan kiterjesztette a módosításokat a működés gazdaságon kívüli elemeire is, a tervezéstől és irányítástól az oktatásig. Ezeket követték az újabb és újabb strukturális

³³ Dernberger: *Economic Development*, 230–232.

elmozdulásokat indukáló kulturális, értékrendszerbeli és attitűdváltozások. A termelők egy része képzetesebb lett, a szakmák specializálódtak, terjedt a kognitív gondolkodás, a szakértelem értéke nőtt a politikai megbízhatóság rovására, kialakult egy nem túl széles menedzserréteg, némiképp javult a munkafegyelem, a jövedelmek valamelyest differenciálódtak, a modernizálódó ipari centrumok körül termelői klaszterek formálódtak. A hetvenes évektől némi transzfeszünet után ismét vettek teljes rendszereket is, például hőerőműveket és vegyi üzemeket, elsősorban japán cégektől. Ekkorra Kína a világ legnagyobb technológiaiimportőrévé vált.

Másfelől az ideológia és a politikai intézkedések továbbra is a mérséklő ellensúlyozást szolgálták, és törekedtek a működés folytonosságának, „integritásának” fenntartására. Olyan rendszerre, amely hatékonyan – többé-kevésbé konfliktusmentesen – integrálja a különböző érdekeket, például a városét és a vidékét, a politikáét és a gazdaságét, az eltérő jövedelmű rétegeket, az oktatás elitjének és tömegeinek szempontjait.

Ez a folyamat a követő régiók jellemző fejlődési mintázatát rajzolta meg: többé-kevésbé ciklikusan váltakoztak a beengedő és a feltartóztató, a transzferorientált nyitott és a protekcionista – ellensúlyozó és egyensúlyozó – tendenciák. Az összehasonlító elemzők állítják tehát, hogy Kína sem „tiszta” autarkiaúra rendezkedett be. Tudatosan és aktívan engedte be a külföldi technológiát, és kalkulált ennek járulékos hatásaival is. A szakértők egy része ezért Kína fejlődését is alapvetően konvergensenk látja, olyannak, amely hosszú távon szintén nem tér el lényegesen a Nyugatétól. Összességében azonban Kína hosszabb átmenetet, lassabb átalakulást tervezett, mint a szovjet típusú modell. A technikának ilyen lokalizált alkalmazására használja a nyugati elemzők egy része a közvetítő, illetve a célkultúra kifejezést.³⁴ Az előbbi lényegében hasonul a külső technológiai imperatívusz járulékos strukturális, kulturális jellemzőihez, az utóbbi viszont jórészt kitér ez elől. Az utóbbi modellben a gazdasági, technológiai-modernizációs célokat keresztezik

³⁴ Lásd Dernberger, Cooper, Renssealer, Baum tanulmányait. In: Fleron: *Technology and Communist Culture*, 42–45., 224–264, 146–182, 265–315, 315–356.

az identitásbeli és szociális-ideológiai törekvések. Ezek az országok az innovációnak olyan útjait keresik, melyek a belső egyensúly érdekében nem egyszer a közvetlen gazdasági hatékonyság elé helyezik a szociális, politikai és főként identitás szempontokat. A lokalizálásnak ez a fajta technikája a szovjetrendszerben is jelen volt, például az úrkutatás rendkívüli eredményei nemigen hatották át a hétköznapi életet.

Mások ezzel a megközelítéssel szemben erősebben hangsúlyozzák, hogy a technológia nem eleve nyugati „természetű”, eltérő viszonyok közé kerülve is formálódhat, azaz lehetséges harmadik modell is, nem csak a konvergálás vagy az elkerülés. Lehet a kulturális átrendeződések és a technológiai hatások közt *kölcsönös* kapcsolat, mert a technológiai transzfer befogadói alakulását, honosítási módjait nagyon is meghatározhatják a helyi viszonyok, köztük az adott kultúra *ideológiája* és tágabb értelmű *gazdasági percepciója*.³⁵

Mindehhez hozzátehetjük, hogy a két nagy keleti állam eltérő gondolkodását nyilvánvalóan több adottság kölcsönhatásai befolyásolták: geopolitikai paraméterek, gazdasági adottságaik, történelmi hagyományaik és a helyi elitok orientációja is.³⁶ Közös vonás volt azonban, hogy a globalizációs folyamatok teoretikus és gyakorlati percepciója alapvetően meghatározta, hogy miként vélekedtek a politikai formációk optimális jellegéről, milyen vízióik alakultak ki a hatékonynak és stabilnak tekintett társadalmi működésről.

Globalizációeltérülések

A szovjet típusú modellek globalizációs affinitásának, azaz a globális folyamatokhoz való viszonyának meghatározása korántsem egyszerű. A szovjet formációt elemző teóriák jó ideig főként a politikai szerkezetre fókuszáltak. Arra, hogy ez a rendszer minden elemében szigorúan központosított volt, törekedett a totalitásra, nemzetközi

³⁵ Andrew Feenberg: Technology Transfer and Cultural Change in Communist Societies. *Technology and Culture*, vol. 20 (1979), no. 2, 348–354.

³⁶ Odd Arne Westad: The New International History of the Cold War. *Diplomatic History*, vol. 24 (2000), no. 4, 551–567.

potenciálját tekintve a második világháború után érte el a zenitjét, amikor szuperhatalomként egy bipolárisnak tekintett világrend meghatározó elemévé vált, miközben a külvilággal szemben látszólag teljesen autarkként (bezárkózóként) viselkedett, s ehhez határozott identitáspolitikát és erősen megkülönböztető legitimációs ideológiát alakított ki. Hozzátehetjük mindehhez, hogy ennek a modellnek a működtetői nemcsak ideológiai alapként, hanem valós stratégiai kiindulópontként is támaszkodtak azokra a 19. századi marxi–engelsi előrejelzésekre, melyek ugyan még nem használták a globalizációelméletek mai fogalmait, de valószínűsítették, hogy a feltörekvő ambiciózus hatalmak a jövőben nemigen tudják majd megkerülni a hasonló típusú erőakkumuláló, *globalizációfeltartóztató és egyben civilizációs felzárkóztató* protekcionista utakat. S a gyakorlat később azt mutatta, hogy az ilyen rendszerek többsége valóban mintha a megjósolt szabályszerűségek mentén formálódott volna, ugyanakkor sok egyedi jellegzetességgel, alternatívitással. Az is világossá vált, hogy a globalizációs epicentrumok impulzusaira ezek a rendszerek nemcsak reaktívan és asszimilálódóan tudnak válaszolni, hanem aktívan is. Alakítják, illetve *eltérítik* a globális folyamatokat, és ezekkel a *viszonthatásokkal* bonyolultabb nemzetközi rendszerek felé mozdítják a globális összképet, melyeknek modellezése így lényegesen nehezebb, mint egy lineáris ívű teleologikusságban elgondolt globalizációs trend leírása. Tanulmányos lehet ezért tanulmányozni ezeknek a rendszereknek a formációs gyakorlatát és ideológiáit is, vagyis azt, hogyan interpretálják a világban zajló folyamatokat, milyen percepcióik vannak a globalizációs turbulenciákról, s ezzel összefüggésben milyen rendszereket tartanak ideálisnak, és mennyiben tartanak kapcsolatot a nemzetközi környezettel.

A sokszínű gyakorlatot követő történetírás és politológia mindezeket felmérve már jó ideje távolodik a tisztán totalitásra koncentráló egyszerű strukturális leírásoktól. A politikatörténet mellett a gazdaság-, társadalom-, kultúra- és ideológiatörténet összehasonlító eredményei is arra utaltak, hogy az autarknak és homogénnek látszó rendszerek reagálnak a külvilágra, sőt, olykor élénk kapcsolatban állnak akár közvetlen ellenfeleikkel is. A differenciáltabb

értelmezések eredményeként arra lehet következtetni, hogy a szovjet típusú formációnak is lényegi eleme volt a globalizációs reflexió, s hogy autarkiója sokkal kevésbé volt homogén, mint amilyenek az az első megközelítésekben látszott. A többoldalú elemzésekből kirajzolódik, hogy az alapvetően ellenséges rendszerek, illetve a globális centrumok és a rajtuk kívül eső régiók közt folytonos politikai gazdasági kapcsolat működött, s e tekintetben vannak visszaesések, de ritka a valódi kapcsolatvákuum. A differenciáltabb történeti elemzések arra is rávilágíthatnak, hogy a prototípusnak tekinthető szovjet rendszerhez képest viszonylag hamar megjelentek az alternatív kelet-közép-európai és ázsiai globalizáció-percepciók is. Mindezek arra ösztönözhetik a globalizációkutatást, hogy szisztematikusan és intenzíven keresse azokat a kapcsolódási pontokat és alternatívásokat, amelyek a globalizáció, illetve a globalizálódás jelenségét a sokszoros kölcsönhatások eredőjeként írják le.